

הקהילה היהודית בשכם (יב) יחס הקהילה היהודית לקהילה השומרונית (א)

השומרונים / מיקומם / ייחוסם ואורח-חיייהם / שורש התפלגותם מעם-ישראל / תקופת
שלחי בית-שני / תקופת התנאים – לאחר חורבן הבית / התקופה הביזאנטית באי

ספרות חז"ל ומקורות חוץ-מקראיים, מלאים בידיעות בדבר 'עדת' השומרונים, ברם, במקרא עצמו, אין אפילו מסורת אחת המתייחסת אל השומרונים כעדה דתית-חברתית מגובשת, והרואים את עצמם כבני ישראל המתייחסים לשבטי אפרים ומנשה מבית יוסף, והמקדשים את הר גריזים. האזכור המפורש היחידי הוא במלכים-ב (יז כט), המכוון כנגד יושבי שומרון, בני ממלכת אפרים, שהוגלו מארצם בידי שלמנאסר מלך אשור, ובמקומם הושבו תושבי בבל, וכדלהלן¹.

חכמינו בכמה מקומות כינו את השומרונים בשם 'כותים', היינו שתלו את מוצאם בעם הכותי, ששורשם מאזור 'כותה'², כיום בדרום עירק, אשר כפי המתואר, כאמור, בפרוטרוט בספר מלכים – ב, הוגלו על ידי שלמנאסר מלך אשור, במסגרת כיבושי האימפריה האשורית, במאה ה-8 לפנה"ס³. כאשר הגיעו הכותים לשומרון הותקפו על ידי אריות. על מנת לברר סיבת הדבר, פנו ליהודים, ואלו הסבירו להם כי 'אלוהי הארץ' שונא ע"ז, ועליהם להתגייר, ואם יקבלו על עצמם יהדות, יפטרו מהאריות, ואכן התגייירו, ומכאן כינויים 'גרי אריות'⁴.

¹ פעם נוספות מוזכרת 'שומרון' בספר עזרא (ד י) בניב הארמי היחידאי 'קריה די שמרין', המציין את העיר – בירת ממלכת אפרים – קודם חורבנה.

כדאי לציין לחידושו של רבי מאיר דן פלאצקי: שאחרי כיבוש הארץ ע"י אשור והושבת הכותים בערים השוממות, בטלה משם קדושת א"י, חמדת ישראל, קוני נר מצוה עמ' קו. בשו"ת הר צבי, חלק זרעים, ב, סי' יח פקפק בדבריו.
² קידושין דף עד ע"א, רש"י ד"ה וכותי.

³ כמובן, שיש להעיר, שפעמים רבות מופיעים בחז"ל התייחסות ל'כותים' ואינן מתייחסים (במיוחד) לכותה/שומרונים, כי אם לאינו מאמין.

לכל אורך המאות ה-7-8 לפנה"ס, היו גלים של הגליות בתקופת מלכי אשור ובבל. שלמנאסר מלך אשור (722-727 לפנה"ס) עלה על ממלכת ישראל וצר על העיר שומרון. מלחמה זו הסתיימה בכיבוש שומרון הבירה, בהגליה מיעשרת השבטים בידי יורשו סרגון השני עם עלייתו על כיסא המלוכה (721-705), ובהפיכת ממלכת שומרון לפחוה אשורית. בשנת 720 יצא סרגון לדכא את המרד נגד אשור בחבלים המערביים של האימפריה. במהלך מסע זה כבש את שומרון, שצורפה לממלכות שמרדו באשור, וסיפח אותה לארצו (מל"ב, פרק יז, וכן בכתובות של סרגון שנכתבה על גבי מנסרה שנמצאה בכלח (ראה: גרשון גליל, ישראל ואשור, חיפה תשס"א, עמ' 134-135).

עם חורבן שומרון נסתמה מלכות ישראל. הפסוק אינו מפרט את שם המלך שהגלה את הכותים לשומרון, ומסתבר שהכוונה לסרגון השני. במקומם של המוגלים בשומרון הובאו קבוצות מערי 'קודש' הבבליות והובאו לפחוה שומרון. תהליך העלאת הנוכרים לשומרון היה ממושך, ונמשך עד לחורבן ממלכת אשור, בסוף המאה ה-7 עת נפלה לידי האימפריה הבבלית. עדות על ההגליות שערכו מלכי אשור האחרונים לארץ נמצאת בספר עזרא, גולי אסרחדון ו-אשורבניפל. על מטרת הושבת עמים זרים בארץ ישראל, ראה מאמרו של נדב נאמן, 'שינויי אוכלוסין בא"י בעקבות ההגליות האשוריות', קתדרה, 54, עמ' 43-62.

⁴ יבמות, כד ע"ב, רש"י ד"ה גירי אריות, וראה קידושין, עה ע"ב.

פרשת פינחס תשע"ט

פעם נוספת מוזכרים במקרא כ'צרי יהודה ובנימין', שמתחילה ביקשו להשתתף בבניית בית-המקדש השני יחד עם ישראל, ואמרו להם: נבנה עמכם, כי ככם נדרוש לאלהיכם, ולו אנחנו זובחים... וכשנדחו, ואמרו להם ישראל: לא לכם ולנו לבנות בית לאלהינו, כתבו דברי שטנה למלך ארתחששתא, וגרמו ביטול בנין המשך הבית לכמה שנים.⁵

אצל יוסף בן מתתיהו ובספרות המדרשית, מכנים את הכותים בשם 'שומרונים',⁶ על-שם ערי שומרון שישבו שם; וכך גם מכונים בספרות הגאווית ואצל גדולי הראשונים.

מיקום

יוסף בן מתתיהו מתייחס לעיר שכם לעיקר המיקום של עדה השומרנית⁷; ברם, כנראה שהתפשטו לכל אזור השומרון.⁸ מראשית המאה השנייה למספרם עדים אנו להתפשטות שומרנית מעבר לגבולות 'ארץ הכותים' לתוך תחומי התיישבות יהודית בא"י כולה.⁹ אין ספק שתהליך התפשטותם התגבר כתוצאה ממרד בר-כוכבא, המכונה בחז"ל 'בימי השמד'.

ייחוסם ואורח-חייהם

מתוך כלל מסורת חז"ל ברור כי השומרונים אינם צאצאים של האבות והאמהות, אלא הסתפחו לעם ישראל,¹⁰ ונחלקו לגבי מעמדם.¹¹

⁵ עזרא, פרק ד.

⁶ בספרות יוספות מוזכרים לרוב בשם 'שומרונים', וכ"ה בב"ר, לב, י; פא, ג; תנחומא, וישב ב; פדר"א, פרק לח.
⁷ קדמוניות היהודים, ספר יא שורה 340: "השומרונים, אשר המטרופולין שלהם באותו זמן היתה שכם החונה ליד הר גריזים, והמיושבת אנשים שפרו מעם היהודי...". מהדורת שליט, עמ' 31, וראה לאורך כל העמוד; וראה שם שורה 342, ובספר יב, שורה 10, מהדורת שליט עמ' 35.

על היחס של יוספוס לשומרונים ראה: אריה כשר, הורדוס: מלך רודף ורדוף, חיפה תשס"ז, לפי ערך המפתח 'שומרון, שומרונים'; ובמאמרו 'הבוטחים בהר שומרון' בתוך: מחקרים בשומרונות בעברית וארמית: מוגשים לאברהם טל, ירושלים תשס"ה, עמ' 23-39; Reinhard Pummer, The Samaritans in Flavius Josephus, Tübingen 2009.
⁸ לגבולות שומרון ההיסטורית, ועל התיישבות 'השומרונים' בעיירות שבה, ראה יב"צ, ספר השומרונים, תל אביב תרצ"ה, עמ' 63-83.

⁹ יב"צ, שם, עמ' 84-145.

¹⁰ וזאת ניגוד מוחלט למסורת השומרנית, המספרת על יציאת בני ישראל ממצרים ועל ההליכה במדבר, ולאחר הכניסה לארץ והתנחלותם של שבטי אפרים ומנשה – אבות השומרונים – סביב הר גריזים, הוקם המשכן על הר גריזים והיה קיים שם משך 260 שנה. הם רואים את תחילתה של העדה כיחידה נפרדת מן השבטים הישראליים, בזמן שבין תקופת השופטים לתקופת המלוכה ובזיקה לאירועים הקשורים לכוהן עלי ולשמואל. לדידם מעולם לא גורשו מהארץ, ואין בינם לבין הכותים – כלום, ראה אצל: משה פלורנטין (מהדיר), התולדה: כרוניקה שומרנית, ירושלים תש"ס; Robert Anderson, The Keepers, Massachusetts 2002.

¹¹ רבים חקרו את מעמדם של הכותים בעיני חז"ל, ראה: ש' ספראי, העליה לרגל בימי בית שני, תל אביב תשכ"ה, עמ' 95-100; ג' אלווין, 'מוצאם של השומרונים במסורת ההלכה', מחקרים בתולדות ישראל, תל אביב תש"ל, ב, עמ' 1-14; ש' טלמון, 'מסורת במקרא על ראשית תולדות השומרונים', ארץ שומרון, הכינוס הארצי ה-ל לידעת הארץ, תשל"ד, עמ' 19-33; יאיר פורסטנברג, 'מעמד השומרונים בהלכה התנאית', ציון פב/ב, עמ' 156-192. מחקר על היחס בינם לבין שאר העמים ששלטו בא"י, אצל: מנחם מור, משומרון לשכם, ירושלים תשס"ג.

James A. Montgomery, The Samaritans: The Earliest Jewish Sect, New York 1968; Gary N. Knoppers, Jews and Samaritans, Oxford 2013; Reinhard Pummer, The Samaritans: A Profile, Cambridge 2016.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת פינחס תשע"ט

בתלמוד בבלי וירושלמי נחלקו האם גרותם חלה, ר' ישמעאל אומר שגירי אריות הם, ואילו ר' עקיבא סובר גירי אמת הם¹². ואילו בתוספתא נחלקו רבי ורשב"ג, רבי סובר שהם כגוים לכל דבר, ואילו רשב"ג סובר יכותי כישראל¹³. ברבות הימים גזרו עליהם לבוא בקהל. למרות האיסור, היחס בין היהודים אליהם היה הדוק יותר מקשריהם של היהודים לאוכלוסייה הנוכרית¹⁴.

יתירה מזאת, מהמעט שנשתמר מאותה תקופה, מלמד שאורח חייהם היה דומה לשל יהודי: מלו את בניהם¹⁵; שבתו בשבת¹⁶; ברכו ברכות¹⁷; שחטו את הבשר בצורה כשרה¹⁸; אפיית המצות שלהם בפסח הייתה כשרה¹⁹; טבלו במקווה²⁰.

שורש התפלגותם מעם-ישראל – תקופת בית-שני

ברם, שני עמים אלה לא הסתדרו ביניהם. כבר בתקופת ישיבת ציון, החל העימות בין הגולים השבים בני-יהודה, ובין השומרונים בני הארץ²¹. שבי ציון דחו את הצעתם של השומרונים להשתתף בבניית בהמ"ק. תגובה לכך התנכלו השומרונים לשבי ציון, ובימי נחמיה אף ניסו לסכל את שיקום ירושלים ואת בניית חומת העיר (עזרא, ד)²².

¹² קידושין, עה ע"ב; ירו' גיטין פ"א ה"ה.

¹³ תוספתא, תרומות פ"ד ה"ב, וראה פסחים פ"א ה"ו: "כל מצוה שהחזיקו בה כותים, הרבה מדקדקים יותר מישראל".
¹⁴ ימתייחדת אשה עם שני אנשים אפילו שניהם כותים... תוספתא, קידושין פ"ה ה"ט. 'מעמידין בהמה בפונדקאות של כותים אפילו זכרים אצל נקבות... ומוסרין המה לרועה שלהם... בת ישראל מילדת ומניקה בנה של כותית והכותית של ישראל...'. תוספתא ע"ז פ"ג ה"א. ישראל המסתפר מן הכותי אינו צריך לראות במראה, שם, ה"ה. "הכל כשרים לשחוט אפילו כותי אפילו ערל ואפילו ישראל משומד. שחטת המין וגוי פסולה", תוספתא ריש חולין. בגמרא הועלתה חשש שיכשיל את הרבים בשחיטה אחרת.

¹⁵ ע"ז דף כז ע"ב.

¹⁶ נדרים, לא ע"א, ברם, לפי רב חסדא הכותים אינם מודים בעירוב, עירובין לא ע"ב.

¹⁷ ראה ברכות פ"ז מ"א.

¹⁸ ראש חולין.

¹⁹ גיטין י ע"א, ור"א אוסר 'לפי שאין בקיאים בדקדוקי מצוות'.

²⁰ ירו' ע"ז מ"ה ה"ד; ודעת חכמים שהם נאמנים ברוב ענייני טהרה, ראה נדה פ"ז מ"ג, וגמרא שם. על המקוואות שהתגלו בשומרון, ראה מאמרו של י' מגן, 'המקוואות בקדומים ושמירת הטהרה אצל השומרונים', קתדרה, 34, עמ' 26-15; והערתו של רוני רייך עליו, 'הערה לעניין מקוואות-טהרה שומרוניים', יהודים, שומרונים נוצרים, בארץ-ישראל הביזנטית, אוסף מאמרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 242-244.

²¹ למרות שבראש פרק ד שבעזרא אינו מפורט זהותם של 'צרי יהודה ובנימין', ברם בפסוקים ט-י מפורש מדובר בבני העמים שהתיישבו בשומרון ובסביבתה, הם אשר שלחו 'כתב השטנה' למלך ארתחששתא נגד בניית ירושלים. וכן מפורש בספר 'עזרא החיצוני' (פרק ה פסוקים סג-סח) כבר בראשית הסיפור: 'וישמעו צרי שבט יהודה ובנימין... וידעו כי בני הגולה בונים את ההיכל לה'. ויאמרו להם נבנה עמכם. כי ככם נדרוש לה' אלהיכם, ולו אנחנו זובחים, מימי אסר חדון מלך אשור המעלה אותנו פה' (ספרים חיצוניים, מהד' א. כהנא, כרך ראשון, ספר שני, עמ' תקצה), אסר חדון היה אביו של אשורבניפל, שמלך בין השנים (668-633 לפנה"ס). גם יוסף בן-מתתיהו מזהה את 'צרי היהודים' לשומרונים (קדמוניות, יא, 84-86).

²² לפי פלביוס, לאור המתח העולה וגובר, קיבלו השומרונים היתר לבנות בית מקדשם על הר גריזים מאלכסנדר מוקדון, שכבש את א"י בסביבות שנת 332 לפנה"ס, הקמת המקדש מתחרה גרמה לשיא חדש במתח שבין שני העמים, פלביוס, קדמוניות, יא, עמ' 84-89. ברם, מסורת חז"ל היא בדיוק להיפך, שאלכסנדר הכשילם מלבנות מקדש, ולא עוד אלא נענשו קשות בידו, ויתירה מזאת: חרב להם את מקומות מושבותיהם, ואותו יום קבעוהו ל"ט, יומא, סט ע"א; וראה עוד בר"ר, סא, ו.

כנראה, כנקמה על הרחקתם מבניין הבית, בחרו בהר גריזים במקום ירושלים (כפי שיבוא להלן). בנו את מקדשם בהר²³, והקריבו את קורבנותיהם במזבח שבנו עליו²⁴, ולא לעיז אלא לשמים²⁵.

אלא שבכל הספרות היהודית בתקופת בית-שני, השתמשו במגוון שיטות כדי לשלול את קרבתם של השומרונים לעם היהודים. נפתח בדבריו הברורים של בן סירא, שזמן חיבורו הוא עוד לפני התקופה החשמונאית, המתייחס להם כ'לא עם': 'בשני גוים קצה נפשי והשלישית איננו עם. יושבי שעיר ופלשת וגוי נבל הדור בשכם'²⁶; היינו: 'שעיר' – האדומים שהשנאה להם התגברה ביחוד בתקופת חורבן בית ראשון, ו'פלשת' הכוונה ליושבי ערי חוף-הים שהתייוונו מימי אלכסנדר מוקדון ואילך, ושהיו תמיד צוררים לישראל, מגעילים את נפשו. ברם השומרונים, אינם בכלל הגדרה של 'עם'. ביטוי דומה נמצא במגילת מדבר יהודה, בקטע המכונה 'דברי יוסף ומשה', והוא תיאור מלחמות ישראל באויביו, ויש בו קטע המכיל דברי פולמוס נגד השומרונים המכונים נבלים. עליהם מסופר שהקימו מקדש על הר גבוה בנחלת יוסף וגידפו את עם ישראל בדברי שקר²⁷.

חידוש עצום נמצא ב'מגילת תענית' על קביעת שני יו"ט לאור התגברות היהודים על השומרונים: בכ"ה במרחשון, לרגל כיבוש החשמונאי של העיר שומרון מידי השומרונים, והנוסח שם הוא 'באו למטלית של כותיים ולא הניחום, באו לסיבסטיה וישבוה'²⁸. עם כיבוש א"י בידי ממלכת החשמונאית, נאבקו המנצחים בפולחנים המקומיים כדי לטהר את הארץ מפולחנים אליליים. הואיל ובעיני היהודים נחשבו השומרונים לנוכרים, ולכן יוחנן הורקנוס ובנו ינאי, בשנת 109 לפסה"נ, החריבו את שכם על אתריה השונים, ובמיוחד מקדשם שעל הר גריזים²⁹. השריפה הייתה עזה כל-כך עד שסימני השריפה והחורבן ניתנים למצוא בכל מקום עד היום³⁰. חכמינו ז"ל קבעו שיום כ"א בכסלו, נמנה בין הימים שאסור בהספד, בגין השמחה שבשריפת העיר³¹. החשמונאים הקפידו שלא לאפשר לשומרונים לשוב ולהיאחז בהר גריזים, ולשם כך העמידו חיל-מצב

²³ על תיאור בניין המקדש, ראה אצל: מור, פרק ד; מונטגומרי, עמ' 239-234. בספרו 'מחקרים בתקופת בית שני' (ניו יורק תש"ל), הקדיש הרב פנחס חורגין פרק שלם על תיאורן ההתבדלות בין שני העמים. על תפיסת השומרונים, ראה חוברתו של ישראל צדקה, 'ישראל ויהודה': המחלוקת בין היהודים והשומרונים לגבי המקום הנבחר, חולון תשכ"ה.

²⁴ קדמוניות, יא, ח; פירושי הראשונים לנדרים לא: תוס' ופירוש רי"ד.

²⁵ תוס' הרא"ש ליומא נה ע"ב; הגהות יעב"ץ, שם.

²⁶ משה צבי סגל (מהדיר), ספר בן סירא השלם, ירושלים תשנ"ז, עמ' שמח. דבריו תואמים לדרשות 'מדרש הגדול' (ירושלים תשל"ג, עמ' תשיז), עה"פ (דברים לב, כא): 'הם קנאוני בלא אל כיעסוני בהבליהם ואני אקניאם בלא עם בגוי נבל אכעיסם' – 'אלו הכותים'. וראה בהערותיו של פרו' מנחם קיסטר ל'בן סירא' שדרש זה היה ככלי נשק נגד הנוצרים הראשונים, תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 308.

²⁷ אלישע קימרון (מהדיר), מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, ב, ירושלים תשע"ג, עמ' 78-79.

גם ספר 'צוואת לוי' (ז, ב) מכנה את שכם 'עיר הכסילים' (א' כהנא, הספרים החיצוניים, כך ראשון לתנ"ך, עמ' קסג).

²⁸ מכלול הביאורים שניתנו לפסקא זו, הובא אצל ורד נועם, 'מגילת תענית', ירושלים תשס"ד, עמ' 243-249.

²⁹ ראה: מנחם מור פרק ח'; ובמאמרו של פרנק מור קרוס, שמחקריו תרמו תרומות חשובות לחקר התעודות השומרוניות שהתגלו בוואדי דליה, 'שומרון וירושלים בימי שיבת ציון', ספר השומרונים, תשס"ב, עמ' 67-68.

³⁰ יצחק מגן, 'הר גריזים – עיר מקדש', קדמוניות: כת"ע לעתיקות ארץ ישראל, שנה לג ח' 2 (תשס"א), עמ' 118.

³¹ שלל השיטות השונות בתיאורן שריפת המקדש, הובאו אצל פרו' ורד נעם, מגילת תענית, ירושלים תשס"ד, עמ' 265-262. וראה: מנחם מור, 'המקדש השומרוני – חידה פתורה', מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית, ירושלים תשס"ה, עמ' 41-58.

על ההר ובמצודה שצפתה על הדרך אליו³²; שרידי מצודה זו, התגלו בחפירות 1979³³.

בימים של הורדוס (37-4)³⁴ יש נחת לשומרונים. הוא פיתח את שומרון, שיפץ את הערים שנחרבו, ותושביהן הוחזרו אליהן. הורדוס ביצר את סאמאריה, שינה את שמה ל'סבאסטי' על-שם הקיסר יוליוס³⁵, ובה גם הקדיש לו מקדש וככר רחבה³⁶. הוא הקים מבני ציבור ושעשועים, מקדשים ובתי-מרחץ, שווקים ותיאטראות³⁷, היפודרום (קירקס)³⁸.

תקופת שלהי בית-שני

מקורות רבים מתקופת שלהי בית-שני ועד אחרי מרד בר כוכבא, מעידים על האיבה בין היהודים לשומרונים³⁹. הם לא האמינו בקדושת ירושלים אלא בהר גריזים⁴⁰; ולא היו עולים לרגל לירושלים, אלא להר גריזים⁴¹. יתירה מזאת: היו מתעבים ומגנים את ירושלים⁴²; כנראה בגין נקמה על שנדחו מבנין הבית בתקופת שיבת-ציון⁴³. ולא עוד אלא בהתגבר ידם, הפריעו ליהודים לעלות לירושלימה: בימי הנציב קופוניוס (9-6 לספירה) עלו השומרונים לירושלים בערב חג הפסח באישון לילה, ופיזרו עצמות אדם בחצר המקדש, כדי להפריע לזבח הפסח⁴⁴. התלקחות החמורה ביותר אירעה בשנים 48-52 לספירה, בימי כהונתו של הנציב הרומי 'קומאנוס'. השומרונים ארבו לעולי-רגל יהודים מהגליל באזור ג'נין, הרגו בהם ופגעו בכמה כפרים

³² קדמוניות, פרק יד, שורה 100.

³³ יצחק מגן, פלאביה ניאפוליס: שכם בתקופה הרומי, רשות העתיקות 2005, עמ' 241-242.

³⁴ מונה על-ידי יוליוס קיסר המוכר בשם 'אגוסטוס', שהחזיר לממלכת יהודה את חבל הארץ שלקח ממנה ע"י אנטוניוס וקלאופטרה, ומאוחר יותר הוסיף לה שטחים נוספים: השומרון, מישור החוף, הגולן ועוד.

הכיבוש הרומי של א"י וסוריה בשנת 63 לפנה"ס, ובעקבותיו שחרור הערים היווניות ממלכות החשמונאית, ושיקומן בידי פומפיוס, לא הביאו לחידוש תנופת הבנייה. הראשון ששב וחדש בניית השומרון (בסגנון רומי) היה הורדוס.

³⁵ כהוקרה על ידידותו של הקיסר, הקדיש לו הורדוס הרבה ממה שבנה ברחבי א"י. לדוגמת העיר קיסריה נקראה על-שמו, לנמל קרא 'סבסטוס' (אגוסטוס ביוונית), והוא הדין העיר סבסטיה בשומרון.

³⁶ קדמוניות היהודים, ספר 15, חלק ה, שורות 293-298.

³⁷ התיאטרון התגלה בחפירות 1979, למרגלות הר גריזים, ראה י' מגן, פלאביה ניאפוליס: שכם בתקופה הרומי, פרק ג. החפירה הארכיאולוגית בהר גריזים נמשכה ברציפות 18 שנה. היא הייתה חלק מפרויקט רב-היקף שהחל ב-1979 בשומרון וכלל חפירות נרחבות בשכם הרומית ובאתרים נוספים בשומרון, שאגב, במסגרתם נתגלו בתי הכנסת השומרוניים. מאמר לסיכום הפרויקט נכתב בידי קצין מטה הארכיאולוגיה ביו"ש, יצחק מגן, קדמוניות: כת"ע לעתיקות ארץ ישראל, שנה לג חו' 2 (תשס"א), עמ' 143-74.

³⁸ ראה: י' מגן, שם, פרק ד.

³⁹ מנחם מור, פרקים ט-י.

⁴⁰ מסכת כותים מסיימת בהלכה זו: "מאימתי מקבלים אותם: משיכפרו בהר גריזים ויודו בירושלים ובתחיית המתים, מכאן ואילך – הגזל את הכותי כאלו גזל את ישראל"; בר"ר לב, י; פא, ג.

⁴¹ משנה, נדרים לא ע"א: הנודר משובתי שבת – אסור בישראל ובכותים, מעולי ירושלים – אסור בישראל ומותר בכותים, וכפירוש הראשונים שם.

⁴² לשון פהמ"ש לר"מ שם.

⁴³ כן בפירוש המשנה לר"מ הבלתי מצונזר: "הכותים יתעיבו ירושלים וישנאו אותה יותר מכל הארצות. וסיבת זה מה שהתבאר בספר עזרא. כל שכן שלא יעלו לחוג אליה", הועתק בפירוש ר"א מן ההר (מהדורת רמשי"י בלוי) ומאירי, שם. וכ"כ הרא"ש שם, שבחרו בהר גריזים במקום ירושלים.

⁴⁴ קדמוניות, יח שו' 29-31.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת פינחס תשע"ט

סמוך למחוז עקרב שהיה מיושב ביהודים. היהודים השיבו מלחמה ובעקבות זאת אולצו נציגי שני הצדדים להתייצב לבירור לפני הקיסר. רק התערבותו של אגריפס השני הצילה של נציגי היהודים מהוצאה להורג.⁴⁵

תקופת התנאים – לאחר חורבן הבית

במדרשי אגדה נמסר על כמה התנגשויות בין חכמינו ז"ל והשומרונים על רקע מחלוקת זו. על שני חכמים נמסר כי עברו דרך שכם בדרכם לירושלים, ופגעו בהם כותים. בבראשית רבה (לב, י) מסופר [תרגום מארמית]: רבי יונתן עלה מצפונה של א"י להתפלל בירושלים [אצל חורבות המקדש]. בדרכו עבר 'בהדין פלטאניס' [=באותו הר-גריזים]. ראהו שומרוני אחד ואמר לו: להיכן אתה הולך? ענהו ר' יונתן: לעלות לירושלים כדי להתפלל! ענהו השומרוני: "מוטב לך להתפלל בהר זה המבורך, ולא באותו בית שהוא חורבה ואשפה. השיבו ר' יונתן: למה הר זה מבורך? ענהו: משום שלא נשטף בימי המבול...".

הביטוי 'פלטאנוס' מופיע בסיפור דומה בב"ר פרשה פא, אלא כאן מסופר על ר' ישמעאל ב"ר יוסי: "עבר בהדין פלטנוס, ושומרוני ניסה לשכנעו שיתפלל בהר גריזים. השיבו ר' ישמעאל: למה אתם דומים, לכלב שהיה להוט אחר הנבילה, כשאינו מוצא בשר טרי לפניו במקום גלוי, הוא מחפש אחר נבילות סרוחות הטמונות מתחת לפני הקרקע. כך אתם לפי שאתם יודעים שע"ז טמונה תחתיו..."⁴⁶. אותו סיפור מופיע בירושלמי, ושם הגרסא: 'אזל להדא ניפוליס!' ואכן הדרך היחידה המובילה מצפון לירושלים, עוברת דרך שכם!

במדרש בר"ר (סד, י) מסופר על שתקופתו של רבי יהושע בן חנניה [תנא בדור-השני] גזרה מלכות הרומי הרשעה שיבנה בהמ"ק, ופנה ליהודים להשתתף בבניין הבית, ולא עוד אלא שהתרים כסף רב עבורו. 'אזלין אלן כותא' – הלכו ה'כותים' ואמרו לקיסר רומי, כשהיהודים יסיימו את בניית העיר, יפסיקו לשלם לך מסים... וכך נסתמה יוזמת המלכות.⁴⁷

⁴⁵ קדמוניות, כ, 118-136.

דפוס פעולה זו הינה עתיקת-יומין, כבר מראשית התפלגות מלכות ישראל ממלכות יהודה ע"י ירבעם בן נבט, שנבעה באופן ישיר ממצות עלייה לרגל (סנהדרין, קא ע"ב), הוא אשר בנה בתי-מקדש בערים אחרות, והעמיד שומרים כדי למנוע מבני ישראל לעלות לרגל ירושלימה. תופעת ההתנגדות נמשכה לכל אורך שרשרת מלכי ישראל עד ימי הושע בן אלה (תענית, דף ל ע"א). האם עשרת השבטים מסרו את נפשם ועלו לירושלימה, התפלמסו בכך מהר"ץ חיות וחת"ס, אמרי בינה, סי' יז; תורת הנביאים – אלה המצות; שו"ת חת"ס, או"ח סי' רח.

⁴⁶ הסבר לכינוי ההר בשם 'פלטאנוס', הוצע בביאור למדרש של תיאודור ו-אלבק, שהוא מהמלה היוונית שבאיותו הרומאית Platanus היינו אילן מסויים, היינו ה'אלה' שתחתיו הטמין יעקב הפסלים (מדרש בראשית רבא: מנחת יהודה, ברלין תרס"ג, א', עמ' 296-297). הצעה אחרת העלתה הרב ד"ר ש. קליין, הוא זיהה את פלטאנוס עם הכפר בלאטה, שנמצא במקום של שכם העתיקה, תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל, תל אביב תרצ"ה, עמ' 82.

אגב, מצאנו עיר בחו"ל, צפונית לצידון בדרך המובילה לבירות, בשם דומה 'פלטוס' (ספרי, דברים, פ): חמשה מחכמי ישראל יצאו חוצה לארץ [אחד מהם היה רבי יונתן], הגיעו 'לפלטוס', וזכרו את א"י, וזלגו דמעותיהם...".

⁴⁷ פיענוח דברי המדרש אצל ג. אלון, תולדות היהודים בא"י, תשי"ג, עמ' 270-275.

בשנת 361 לספירתם הוכרז יוליאנוס כקיסר האימפריה הרומית, הוא אהד את תרבות יוון ואת ההלניזם והתנגד לנצרות, ולכן כונה בפי הנוצרים 'הכופר' על שום שחזר לדת אבותיו הפגאנית. יתירה מזאת, הוא ראה ביהודים בני-ברית. לשם השגת מטרותיו [נגד הנצרות] הוא השתמש גם ביהודים ותכנן לבנות בעבורם את בהמ"ק ולחדש בו את עבודת הקורבנות. החל בבנייה אולם זו הופסקה, מסיבה לא ברורה. על פרשיה סתומה זו, האריכו לחקור: יוחנן לוי, עולמות נפגשים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 221-254; D. Levinson, Julian and the Jerusalem Temple, Leiden 1995.

התקופה הביזאנטית בא"י - תקופת התלמוד

ברם, בזמן התלמוד, היו השומרונים זהירים רק במה שכתוב בתורה שבכתב⁴⁸, ולא האמינו בתורה שבעל-פה⁴⁹. אמונתם ומנהגייהם נשתנו במשך הדורות, ובכמה מקומות אמרו 'שקלקלו הכותים מעשיהם'. לאור שינוי דרסטי זה, דנו רבות מצד גרותם, מצד ייחוסם, ומצד אמונתם ומעשיהם. שלל השיטות במשנת האמוראים ובספרות הגאונים והראשונים היא משנה מסובכת וקשיי הבנה להפכה למשנה-סדורה⁵⁰.

בשלהי המאה ה-4, החל תהליך התדלדלות יישוב היהודי בא"י, עיקר בדומה, ורוב הקהילות היהודיות נמצאו רק בחלקה הצפוני, בערים ובכפרי הגליל, ורק מעטים במישור החוף או בהרי יהודה; עובדה שהרחיקה את החיכוך בין שתי העדות. הקיסר תאודוסיוס הראשון עשה רבות להפצת הנצרות, ונחקקו חוקים כנגד היהודים, ובכלל זה, נאסר הגיור וביטול בתי הדין. בתקופה זו הנוצרים הפכו לרוב מכריע בארץ והיהודים והשומרונים היו מיעוט בתוכה.

פעילות אנטי יהודית הגיעה לשיאה בימיו של הקיסר תאודוסיוס השני (408-450), אז נאסר על היהודים לשאת בתפקידים ציבוריים ולהקים בתי-כנסת.

מצב היהודים התדרדר לאחר עלייתו של הקיסר יוסטיניאנוס הא' בשנת 527, הוא החל להתערב בחייהם הדתיים, הגדיר את היהודים ככופרים, גזר גזירות רבות. בתקופתו החלו השומרונים למרוד שלטון. שורה של מרידות שומרוניות, הביאה, לסופו של דבר, לאסון עבורם. רק עם בואה של התקופה העות'מאנית, ועם החייאת היישוב היהודי בשכם, שוב נתקלו זה בזה, ועל כך במאמר הבא, אי"ה.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

⁴⁸ ברכות דף מז ע"ב.

⁴⁹ סוטה דף לג ע"ב רש"י ד"ה ספרי; תוס' הרא"ש ליומא סט ע"א.

⁵⁰ חברי מערכת ה'אנציקלופדיה התלמודית' בערך כותים, הצליחו לארגן מסכת זו בצורה ברורה ומסודרת.